

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

АБАЙТАНУ
ТАҢДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР

IV том

Алматы
«Қазақ университеті»
2015

ӨОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Қаз)

А 13

*Баспаға әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті филология,
өдебиеттану және өлем тілдері факультетінің Ғылыми кеңесі және
Редакциялық-баспа кеңесі шешімімен ұсынылған
(№6 хаттама 26 маусым 2015 жыл)
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті жанындағы
Абай ғылыми-зерттеу институтында дайындалған*

ҒЫЛЫМИ-РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС

Ж. Дәдебаев (төраға), Ө. Әбдиманұлы, З. Бисенғали, Т. Есембеков, Б. Жақып,
А. Жақсылықов, Қ. Мәдібаева, Ж. Молдабеков, З. Сейітжанов, Ә. Тарақ,
А. Темірболатова, Ж. Тілепов, Р. Тұрысбек, П. Бисенбаев (хатшылар тобының
жетекшісі), И. Әзімбаева (жауапты хатшы), Ә. Жапарова (хатшы)

Шікір жазған

филология ғылымдарының докторы, профессор **Қ.Қ. Мәдібаева**

Жалпы редакциясын басқарған

филология ғылымдарының докторы, профессор **Ж. Дәдебаев**

Құрастырып, түсініктерін жазғандар:

П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нүрәділ

Жауапты редактор

филология ғылымдарының докторы, профессор **Б. Жақын**

А 13 Абайтану. Таңдамалы еңбектер. IV том. Ойлар мен толғаныстар /
құраст., түсінік. жазғ.: П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нүр-
әділ; жауапты ред. Ә. Тарақ; жалпы ред. басқ. Ж. Дәдебаев. – Ал-
маты: Қазақ университеті, 2015. – 279 б.

ISBN 978-601-04-1617-8 (ортак)

ISBN 978-601-04-1285-9 (IV том)

Абайтану ғылымы бойынша жарық көріп отырған таңдамалы еңбектер басылымы Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Абай туралы сөз» толғауымен ашылған. Төртінші томға абайтану саласында 1960 жылдан 1980 жылға дейін жарық көрген, уақыт сынынан өткен, ғылыми қауым мен көпшіліктен лайықты бағасын алған зерттеулер мен мақалалардың таңдамалылары енген.

Кітап орта мектептің жоғары сынып оқушылары мен жоғары мектепте білім алушы жастарға, ғылым мен білім, мәдениет мамандарына, мемлекет қызметкерлеріне, сондай-ақ қалың көпшілікке арналған.

IV томға енген таңдамалы еңбектер елдің ынтымағы мен бірлігінің нығаюына, интеллектуалдық әлеуетінің артуына, қоғамдық сананың дамуына ықпал етеді.

Том «Абай Құнанбаевтың шығармашылық мұрасын пәнаралық зерттеу» бағдарламасы аясында дайындалып, жарық көріп отыр.

ӨОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Қаз)

ISBN 978-601-04-1617-8 (ортак)

ISBN 978-601-04-1285-9 (IV том)

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ жанындағы
Абай ғылыми-зерттеу институты, 2015

«СЕГІЗ АЯҚ» – АБАЙ ПОЭЗИЯСЫ КӨРКЕМДІГІНІҢ ШЫРҚАУ ШЫҢЫ

Қазақ халқының XIX ғасырдағы кемеңгер ақыны Абай шығармаларының идеялық тереңдігі, көркемдік байлығы жөнінде, әрине, бірден-бір дәл, анық, байыпты пікір айтқан – Мұхтар Омарханұлы Әуезов. Ол бір сөзінде:

Жүрегімнің түбіне терең бойла,
Мен бір жұмбақ адаммын, оны да ойла.
Соқтықпалы, соқпақсыз жерде өстім,
Мыңмен жалғыз алыстым, кінә қойма! –

деді. Абай болашақ ұрпаққа сөзін осылай арнады. Бұл өткеннің құлазыған ғасырларынан өзіне бейтаныс, басқа, бірақ жарқын болашаққа сенімді жол салған ақынның айтқан сөзі еді. Даланы торлаған надандық түнегіне ол шам-шырақты сәуле төкті және таңы атып, күн шығатын жаққа апаратын жолды өз халқы талмастан көрсетті», – десе, Абай шығармаларын тұтастай қарастырып: «Тарихи тұрғыдан қарағанда, Қазақ халқының рухани мәдениетінің жиынтығы сияқты», – деп пікір түйді. Ал енді бірде: «Абайдың көптеген өлендерінде («Қартайдық, қайғы ойладық ...», «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым...», «Күлембайға», «Көжекбайға» т.б.) надандық, даукестік, паракорлық, арамтамақтық, қазақ халқын билеп-төстеушілердің рухани бишаралығы өлтіре сыналды. Семьяға, ата-анаға, жас ұрпақты тәрбиелеуге, әсіресе, жаңа көзқарас қазақ әдебиетінің тарихында тұңғыш рет соншама айқындықпен, соншама моралдық тереңдікпен айтылады», – деп, Абай өлендерінің мазмұн байлығын мейлінше дәл бағалады.

М.О. Әуезов айтқандай, Абай тек қана қазақ әдебиетінің рухани игілігі емес, бүкіл әлем мәдениетінің биігіне көтерілген классик ақыны болды. Бұған – оның шығармаларының ағылшын, араб, венгр, қытай, монғол, неміс, парсы, түрік, урду, француз, хинди, чех тілдеріне аударылып, дүниежүзіне кең таралуы толық дәлел.

Абайдың классикалық шығармаларының бірі – «Сегіз аяқ».

«Сегіз аяқты» Абай 1889 жылы жазған. Өлең 8 тармақты 25 шумақтан тұрады.

«Сегіз аяқ» алғаш 1909 жылы С-Петербургте жарық көрген «Қазақ ақыны Ибраһим Құнанбайұлының өлеңі» атты жинақта жарияланған.

Кейінгі басылымдарында текстологиялық өзгерістер бар.

Мүрсейіт қолжазбаларында, 1945, 1954 жылғы басылымдарда 5-шумақтың 4,5-жолдары «Пайдасыз ақыл, Байлаусыз тақыл», 14-шумақтың 2-жолы «Жүз кісі сұмға» делінсе, 1933, 1957, 1977 жылғы жинақтарда бұл жолдар 1909 жылғы басылымға сәйкес «Пайдасыз тақыл, байлаусыз ақын», «Жөн кісі сұмға» деп қабылданған.

Мүрсейіт қолжазбаларында 6-шумақтың 6-жолы «Іздегені, баққаны», 8-шумақтың 4, 5-жолдары «Адам бол – мал тап, Адал бол – бай тап», 10-шумақтың 6-жолы «Қор болып қолда барасын», соңғы шумақтың 6-жолы «Сөзімді ұғар біреу жоқ» болса, барлық басылымдарда бұл жолдар 1909 жылғы жинаққа сәйкес «Андығаны баққаны», «Адал бол – бай тап, Адам бол – мал тап», «Қор болып құрып барасын», «Сөзімді ұғар елім жоқ» ретінде алынған. 1933, 1945, 1954 жылғы басылымдарда 14-шумақтың 6-жолы «Айғаймен өтті, амал жоқ» болып басылса, басқа жинақтарда Мүрсейіт қолжазбалары, 1909 жылғы басылым бойынша бұл жол «Айғаймен кетті, амал жоқ» деп түзетілген, 1909, 1933, 1949, 1954 жылғы басылымдарда 22-шумақтың 4-жолы «Есітіп үнін» болып берілсе, кейінгі жинақтарда Мүрсейіт қолжазбаларына сәйкес «Естісем үнін» түрінде алынған. 1954 жылғы жинақта 24-шумақтың 8-жолы «Қысылған жерде – жанжал дау» болса, 1945, 1957, 1977 жылғы басылымдарда бұл жол «Қысылған жерде – жан жалдау» түрінде көрсетілген.

Абай «Сегіз аяқ» өлеңіне ән шығарған. Бұл әннің әр жылдарда жазылған 8 түрі бар. Әннің 1-түрін А.Э. Бимбоэс Ақмола облысының Ақмола ауданында әнші-ақын Мұстафа Нұрбаевтың орындауы бойынша 1920 жылы нотаға түсірсе, А.В. Затаевич Орынбор қаласында 1922 жылы Құста Мырзабеков пен Кәрім Қашқымбаевтың айтуы бойынша жалаң нотаға қаттаған. Әннің

бұл үлгісі «Әр халық әндері» жинағында да жарық көрген (1971). Ал композитор Л. Хамиди 1935 жылы Әрхам Ысқақовтан, 1938 жылы Жүсіпбек Елебековтен «Сегіз аяқ» әнінің екі түрін нотаға жазса, профессор Б.Т. Ерзакович 1938 жылы Темірболат Арғынбаевтың және 1939 жылы Қуан Лекеровтың айтулары бойынша нотаға түсірген. Сонымен бірге «Сегіз аяқ» әнін әнші Қали Байжановтың орындауынан және Мәкен Мұхамеджановтың айтуы бойынша (1984) Қайролла Жүзбасов 7 және 8-түрлерін нотаға түсірген. Әннің бұл түрде алғаш рет «Айттым сәлем, Қаламқас» атты Абай әндер жинағында (1986), Абайдың музыкалық мұрасына қатысты Ғ. Бейсеновтың «Сегіз аяқ» атты мақалалар жинағында жарық көрді (1966).

М. Әуезов айтқандай, «Сегіз аяқ» өлеңінің көркемдік дәрежесі тым биік, мазмұны ұшан-теңіз бай. «Сегіз аяқты» бастардағы ақынның:

Алыстан сермеп,
Жүректен тербеп,
Шымырлап бойға жайылған,
Қиудан шауып,
Қисынын тауып,
Тағыны жетіп қайырған –
Толғауы тоқсан қызыл тіл,
Сөйлеймін десең өзің біл.
Өткірдің жүзі,
Кестенің бізі
Өрнегін сендей сала алмас, –

деп, поэтикалық тіл өнерін сипаттауы теңдесі жоқ ғажап емес пе? Бұнда тіл өнері жайлы тебірене толғауды қазақ поэзиясы тарихынан әлі күнге дейін кездестіре алмай келеміз.

Басында ми жоқ,
Өзінде ой жоқ,
Күлкішіл кердең наданның, –

деп суреттеген құр кеуде, топас, дәрменсіз пенделер сол Абай тұсында да, қазіргі ХХІ ғасырда да қаптап жүр ғой. Яғни:

Еңбек қылсаң ерінбей –
Тояды қарның тіленбей, –

деп, бүкіл адал еңбекке үндеген асыл жырының талай ғасырларға жетіп, мәңгі-бақи өмір сүретіні анық.

Абайдың даналық сөздерін өз замандастары түсіне алмай, қабылдауға қабілеттері жетпегені рас. Сондықтан да ақын «Патша, Құдай, сыйындым» өлеңінде:

Қайран сөзім қор болды
Тобықтының езіне, –

деп ренжісе, «Сегіз аяқта» сол пікірін:

Ағайын бек көп,
Айтамын ештеп,
Сөзімді ұғар елім жоқ, –

деп жалғастыра түсті.

Жанр туралы ойлансақ, «Сегіз аяқ» жай өлеңнің ауқымына сыймайды, ол – қазақ әдебиетіндегі лирикалық поэма деуге толық жарайтын туынды.

«Сегіз аяқ» – Абай поэзиясы көркемдігінің шырқау шыңы деп бағалауға әбден татитын классикалық шығарма.

ТҮСІНІКТЕР

1. Кенжебаев Б. Абай Құнанбайұлы / Кенжебаев Б. Баспасөз бетінде жарияланған: Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері (мақалалар жинағы). – Алматы: Ғылым, 1973. – 61-90-беттер; Абай институтының вебсайты.
2. Мырзахметов М. Абай өмірбаяны – абайтанудың іргелі саласы. Баспасөз бетінде жарияланған: Мырзахметов М. Мұхтар Әуезов және абайтану проблемалары. – Алматы: Ғылым, 1982. – 12-27-беттер; Абай институтының вебсайты
3. Қасқабасов С. «Ескендір» поэмасының сюжеттік негізі. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай тағылымы. – 224-237-беттер; Абай институтының вебсайты.
4. Мағауин М. Абайдың белгісіз әңгімесі. Баспасөз бетінде жарияланған: Мағауин М. Шығармалар жинағы. Он үш томдық. Оныншы том: Ой, толғамдар. – Алматы: «Қағанат-ҒМО» баспасы, 2002. – 76-92-беттер.
5. Елеуенов Ш. Абайдың эпистолярлық романы. Баспасөз бетінде жарияланған: Пушкин – Абай және қазақ әдебиеті: халықаралық ғылыми конференцияның материалдары. – Алматы: Unique Service, 2006. – 49-60 б., Абай институтының вебсайты.
6. Сыздықова Р. Абай тілінің зерттелуі. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай тағылымы. – 324-344-беттер; Абай институтының вебсайты.
7. Ысқақов А. Абай және қазақ әдеби тілі. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай тағылымы. – 305-324-беттер; Абай институтының вебсайты.
8. Өлімқұлов Т. Жұмбақ жан (үзінді). Баспасөз бетінде жарияланған: Өлімқұлов Т. Жұмбақ жан. Әдеби-сын зерттеу. – Алматы: Жазушы, 1993. – 3-24-беттер; Абай институтының вебсайты.
9. Өшімбаев С. Ақын жанын жабырқатқан жайлар. Баспасөз бетінде жарияланған: Өшімбаев С. Екі томдық шығармалар жинағы. Екінші том. Әдеби сын. – Алматы, 2007. – 91-112-беттер; Абай институтының вебсайты.
10. Ысмағұлов Ж. Абай аудармаларындағы Пушкин. Баспасөз бетінде жарияланған: Пушкин – Абай және қазақ әдебиеті. – 61-68-беттер; Абай институтының вебсайты.
11. Байжанов С. Абайға қатысты кейбір архив деректері. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай тағылымы. – 403-403-425-беттер; Абай институтының вебсайты.
12. Әбетов Ғ. Абай шығармаларында би-болыс, ояз-бастықтардың сатиралық типтері. Баспасөз бетінде жарияланған: Абайдың өмірі мен творчествосы. Мақалалар жинағы / ред. басқ. М. Ақынжанов және З. Ахметов. – Алма-Ата: ҚазССР ҒА баспасы, 1954. – 143-161-беттер; Абай институтының вебсайты.

13. Нарымбетов Ә. «Сегіз аяқ» – Абай поэзиясы көркемдігінің пырқау пыңы. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай дәстүрі және қазіргі қазақ әдебиеті: Республикалық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. – Алматы: М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының баспа орталығы. – 2007. – 83-88-беттер; Абай институтының вебсайты.
14. Бельгер Г. Абай мен Гете. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай тағылымы. – 173-194-беттер; Абай институтының вебсайты.
15. Ғабдуллин Н. Абай сөзді бұлай саптамаса керек. Баспасөзде жарияланған // Егемен Қазақстан. – 1993. – 19 қазан; Абай институтының вебсайты.
16. Егеубаев А. Адамшылық алды – ар, ақыл. Баспасөз бетінде жарияланған: Асқар Егеубаев. Кісілік кітабы (ғылыми эссе). – Алматы: Ана тілі, 1998. – 202-218 беттер; Абай институтының вебсайты.
17. Майтанов Б. Абай тұлғасының ерекшелігі. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай институтының хабаршысы. – 2010. – №4; Абай институтының вебсайты.

МАЗМҰНЫ

Кенжебаев Б. Абай Құнанбайұлы	3
Мырзахметов М. Абай өмірбаяны – абайтанудың іргелі саласы	22
Қасқабасов С. «Ескендір» поэмасының сюжеттік негізі	37
Мағауин М. Абайдың белгісіз әңгімесі	51
Елеукенов Ш. Абайдың эпистолярлық романы	68
Сыздықова Р. Абай тілінің зерттелуі	79
Ысқақов А. Абай және қазақ әдеби тілі	101
Әлімқұлов Т. Жұмбақ жан	121
Әшімбаев С. Ақын жанын жабырқатқан жайлар	140
Ысмағұлов Ж. Абай аудармаларындағы Пушкин	162
Байжанов С. Абайға қатысты кейбір архив деректері	170
Әбетов Ғ. Абай шығармаларында би-болыс, ояз-бастықтардың сатиралық типтері	193
Нарымбетов Ә. «Сегіз аяқ» – Абай поэзиясы көркемдігінің шырқау шыңы	213
Бельгер Г. Абай мен Гете	217
Ғабдуллин Н. Абай сөзді бұлай саптамаса керек	240
Егеубаев А. Адамшылық алды – ар, ақыл	249
Майтанов Б. Абай тұлғасының ерекшелігі	267
Түсініктер	276

Оқу басылымы

АБАЙТАНУ
ТАҢДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР
IV том
Ойлар мен толғаныстар

Құрастырып, түсініктерін жазғандар:
П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нүрәділ

Редакторы *К. Мухадиева*
Компьютерде беттеген *Ү. Әбдіқайымова*
Мұқабасын безендірген *Қ. Өмірбекова*

ИБ№8879

Басуға 22.12.15 жылы қол қойылды. Пішімі 60x84 1/16.
Көлемі 17,0 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылыс. Тапсырыс №1509.
Таралымы 50 дана. Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, Әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды.